

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Мастер рад

**Београдски листови „Политика“ и „Време“ о ефектима
међународних санкција на Србију: септембар – децембар
1993. године**

Ментор:

Доц. др Харис Дајч

студент:

Мирко З. Рељић ДТ 19/1

Београд, септембар 2020.

САДРЖАЈ

Предговор.....	
Увод.....	1
<i>Увођење санкција Савезној Републици Југославији од стране Савета безбедности Уједињених нација</i>	2
<i>Штампани медији у Србији у периоду санкција</i>	6
Економске последице међународних санкција на Србију.....	11
<i>Стање српске индустрије и финансија у условима санкција</i>	12
<i>Утицај санкција на унутрашњи и међународни транспорт у Србији</i>	15
<i>Незапосленост у Србији 1993. године</i>	18
<i>Миграције становништва</i>	19
Утицај санкција на здравствено стање становништва Србије.....	22
<i>Хроничне и менталне болести и епидеолошка ситуација у Србији 1993. године</i>	23
<i>Утицај санкција на повећање морталитета у Србији</i>	25
Свакодневни живот под санкцијама	27
<i>Криминализација друштва у Србији</i>	28
<i>Свакодневни живот у градским срединама у условима санкција</i>	33
<i>Детињство и одрастање под санкцијама</i>	37
Закључак	39
Списак скраћеница	41
Извори и литература	42

Предговор

Међународне санкције које су увођене Србији у периоду од 1991. године до 2000. године оставиле су велике последице на све аспекте живота у Србији. Иако једна од централних тема и догађаја у турбулентном периоду последње деценије XX века, санкције и ефекти истих нису побудиле велику пажњу историчара и научне јавности. Као основни резултат тог процеса појавио се и видљиви недостатак стручне литературе на ову тему. Новија српска историографија спорадично се бавила политичким импликацијама међународних санкција које су погодиле тадашњу Савезну Републику Југославију (СРЈ). Имајући у виду недовољну историјску дистанцу од ових догађаја, недостатак архивске грађе и актуелност ових процеса на данашње догађаје у Србији, региону и свету разумљиво је да одређени историјски радови на ову тему немају потребну дозу критичког приступа према догађајима које анализирају. И поред тога што стручна литература која се бави ефектима међународних санкција на Србију не поседује довољно политичког, идеолошког и личног-емоционалног отклона, она може послужити будућим генерацијама историчара као нужни минимум за истраживање ове теме. Увођење и дејство санкција домаћа научна јавност анализирала је у делима економиста, социолога, психолога и стручњака за међународно право већ у току самих санкција. Као једно од најзначајнијих истраживања из тог периода издваја се монографија *Искушења економске политике: хронологија живота под санкцијама* (Београд, 1995) проф. др Петра Ђукића, која је поставила основе за анализирање карактера санкција које су уведене Србији. Монографија проф. др. Петра Ђукића јавности је приближила и стање у југословенској економији и друштву пред почетак ратних сукоба на југословенском простору, као и њихов утицај на погубне резултате санкција. Након укидања санкција овом темом бавио се врло мали број аутора из разлога што је она посматрана искључиво као део ратова на југословенском простору и његових последица. У дефициту радова на ову тему појавило се и истраживање академика и бившег гувернера Народне Банке Југославије (НБЈ) из времена санкција Драгослава Аврамовића *The impact of sanctions on the economy and society of Federal Republic of Yugoslavia in an international perspective* (Београд, 2016), у коме су последице и значај санкција упоређене са сличним случајевима у прошлости.

Последњих година у српској јавности се воде полемике о оправданости и реалним ефектима међународних санкција из деведесетих година прошлог века. Овом темом подједнако се бави и научна и публицистичка јавност, стављајући дешавања из периода санкција искључиво у контекст југословенских ратова и тзв. транзиције. Стога је и перцепција последица и ефеката санкција на Србију и њено друштво искључиво уоквирена у праћење политичких, економских и друштвених процеса који се одигравају од почетка деведесетих година до данас. Недовољна истраженост ове теме као засебног процеса побудила је наше интересовање да је истражимо користећи тадашњу дневну и недељну штампу као један од релевантних извора за ову тему. За потребе овог рада анализирали смо један од најзначајних дневних листова тог времена „Политику“ и један од најутицајнијих недељника тог доба – „Време“. Ови листови долазили су са дијаметрално супротних медијских спектра и у свом писању заступали су потпуно различита политичка становишта што нам је омогућило да тему санкција и ефеката истих сагледамо из више различитих углова. Временски опсег нашег истраживања обухвата период јесени и зиме 1993. године када су санкције са својим последицама биле видљиво најизраженије и најобимније.

Овај рад који анализира писање дневног листа „Политика“ и недељника „Време“ о ефектима међународних санкција на Србију садржи увод и три поглавља. У уводном делу представљени су разлози увођења санкција, њихова зависност од војно-политичких дешавања на југословенском простору и последице прве фазе санкција до септембра 1993. године. Поред тога, уводни део бави се и стањем у штампаним медијима у Србији 1993. године у условима санкција и рата уз посебан осврт на улогу и место „Политике“ и „Времена“ у тадашњем медијском простору Србије. Након уводног дела следи прво поглавље у коме се представљају последице економских санкција на економију Србије, где се у центру нашег интересовања нашло писање „Политике“ и „Времена“ о питањима и проблемима пада индустријске производње, транспорта, незапослености и миграција становништва. Друго тематско поглавље садржи ретроспективу последица које су санкције оставиле на опште здравље становништва уз посебну анализу утицаја санкција на здравље угрожених делова становништва. Последње поглавље посвећено је свакодневном животу у Србији у условима санкција и међународне изолације, где су се као тематске целине издвојила питања криминалитета, живота у градовима и одрастања у Србији.

Увод

Грађански рат који је 1991. године избио на територији Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) представљао је први конфликт већих размера на тлу Европе након Другог светског рата. У време одигравања сукоба на тлу бивше Југославије у Европи су се одигравали интегративни процеси као део окончања Хладног рата. Међународна заједница предвођена Европском економском заједницом (ЕЕЗ) показала се недораслом да арбитражује у конфликту који је потресао Балкан. Као последица неодлучности ЕЕЗ и заузимања различитих позиција међу њеним чланицима у односу на дешавања у СФРЈ дошло је до усложњавања и интернационализације југословенског конфликта. Да би се спречило ширење сукоба и извршио притисак на учеснике у сукобу ЕЕЗ је 8. новембра 1991. године увела прве селективне санкције СФРЈ као одговор на наставак рата на простору Социјалистичке Републике Хрватске (СР Хрватске). Прве санкције односиле су се на забрану извоза југословенског текстила и стопирање финансијске помоћи од стране ЕЕЗ у износу од 1.900.000.000 америчких долара који су СФРЈ обећани у замену за поштовање примирја у СР Хрватској. Санкције које је ЕЕЗ увела оном делу СФРЈ који се још није изјаснио за дезинтеграцију Југославије нису имале никакав утицај на престанак рата, јер су све зарађене стране и даље наставиле наоружавање и финансирање сукоба. Уместо тога санкције су само нанеле директну штету текстилној индустрији, пре свега на територији Социјалистичке Републике Србије (СР Србије), и утицале на повећање незапослености у овом сектору југословенске привреде и на пад животног стандарда радника текстилних комбината. Док су се разматрале нове методе економског притиска на зарађене стране у Југославији дошло је до наглог преливања конфликта на територију Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине (СР БиХ) која је као независна држава дефинитивно призната 6. априла 1992 године.

Увођење санкција Савезној Републици Југославији од стране Савета безбедности Уједињених нација

Проглашење независности Босне и Херцеговине (БиХ) довело је до заоштравања конфликта у бившој Југославији, док је на самом простору БиХ оружани сукоб имао много већи интензитет него у Хрватској јер су у њему учествовале три зарађене стране. Као и у Хрватској, СР Србија и Социјалистичка Република Црна Гора (СР Црна Гора) подржавале су и помагале српски елемент у сукобу у БиХ. Међународна заједница, која се у претходим епизодама југословенског конфликта није показала дораслом да арбитражује и посредује међу зарађеним странама на њиховом путу ка миру, поново је означила СР Србију и СР Црну Гору као главне виновнике рата који својим финансијским и војним ангажовањем највише утичу на усложњавање ратне ситуације и страдање цивилног становништва. У међувремену, као један од последњих чинова у дезинтеграцији СФРЈ, у Београду је 27. априла 1992. године установљена Савезна Република Југославија која се састојала од бивших социјалистичких република Србије и Црне Горе. Услед појачаних ратних дејства на територији БиХ и отпочињања сукоба у Сарајеву, Савет безбедности Уједињених нација (СБ ОУН) донео је низ резолуција које су подржавале мировне процесе под патронатом међународних изасланика и које су позивале зарађене стране да обуставе сва непријатељства. Након што претходне резолуције нису довеле до прекида оружаних борби, СБ ОУН одлучио је да Резолуцијом 757 уведе економске санкције СРЈ. На седници СБ ОУН, одржаној 30. маја 1992. године,¹ уведене су санкције са прокламованим циљем да доведу до окончања рата у БиХ спречавањем наоружавања, финансирања и слања паравојних формација у БиХ од стране СРЈ.

Санкције које су маја 1992. године уведене СРЈ прописивале су готово апсолутну забрану извоза и увоза на територију Србије и Црне Горе, осим у посебним случајевима када се ради о увозу хране, лекова и хуманитарне помоћи за шта је била неопходна дозвола Комитета за

¹ На седници у Њујорку одржаној 30. маја 1992. године за увођење санкција СРЈ путем Резолуције 757 гласале су четири сталне чланице СБ ОУН (Француска, Руска Федерација, Велика Британија и Сједињене Америчке Државе) и девет изабраних чланица СБ ОУН (Аустрија, Белгија, Еквадор, Мађарска, Индија, Јапан, Мароко, Венецуела и Република Зеленоортка острва). Против резолуције није гласала ниједна чланица СБ ОУН, док су уздржане биле Народна Република Кина, стална чланица СБ ОУН, и Зимбабве изабрани члан СБ ОУН.

санкције СБ ОУН.² Такође, санкције су забрањивале и онемогућавале превоз робе у транзиту преко територије СРЈ. Већ у првим данима спровођења санкција дошло је до суочавања са њиховим недостацима. Иако су санкције ступиле на снагу одређене јединице некадашње Југословенске народне армије (ЈНА) и даље су се налазиле на простору БиХ, док су неке јединице биле у процесу релокације у правцу СРЈ. И поред успостављања контрола од стране службеника Уједињених нација (УН) на прелазима између СРЈ и БиХ, пре свега на реци Дрини, наставило је се са праксом пребацивања оружја и паравојних формација на простор БиХ, док је у исто време забележена и појава наоружавања осталих страна у рату у БиХ од стране компанија које су производиле наоружање у Србији. Санкције су у почетку погодиле мали део становништва и индустрије, пре свега оне компаније које су биле извозно оријентисане, као и појединце и организације чија је делатност везана за културу и спорт.³ Ратна психоза и искуство из претходних година у међурепубличким економским и трговинским сукобима утицали су на то да становништво Србије прихвати санкције као пролазну појаву која неће много утицати на њихове животе. За разлику од дотадашњих санкција ЕЕЗ које су утицале искључиво на извоз из СРЈ, санкције Уједињених Нација (УН) сада су подједнако утицале и на увоз. Имајући у виду одређене робне резерве које је држава поседовала, као и девизне резерве у власништву грађана разумљиво је зашто је у 1992. години један од доминантних утисака у Србији био и тај да санкције нису нанеле озбиљан удар на економију и животни стандард становништва. На ублажавање ефеката санкција утицале су и суседне државе СРЈ, које су настојале да због својих економских интереса не спроводе доследно одлуке Резолуције 757 о забрани робне размене.

Ново заоштравање рата, пре свега у Босни и Херцеговини, али и Хрватској током 1993. године довело је до тога да се одлука о спровођењу санкција против СРЈ прошири и на територије Републике Српске (РС) и Републике Српске Крајине (РСК).⁴ Ова два ентитета

² Jakub Hejsek, „The impact of economic sanctions on civilians: case of the Federal Republic of Yugoslavia“, *The science for population protection*, br. 2/2012, 33.

³ Као једна од првих последица санкција фудбалској репрезентацији Југославије онемогућено је да са београдског аеродрома отпутује на Европско првенство у Шведску. За разлику од осталих бивших југословенских република којима је као независним државама омогућено учешће на Летњим олимпијским играма у Барселони 1992. години, СРЈ и Републици Македонији онемогућено је учешће на играма, осим такмичарима у појединачним спортовима који су се надметали под заставом Међународног олимпијског комитета као *Независни олимпијски учесници*.

⁴ Током 1993. године у БиХ дошло је до отвореног конфликта између војски Муслимана и Хрвата и стављања Сарајева у потпуну блокаду. У истој години зарађене стране одбациле су и мировни план Сајруса Венса и лорда Дејвида Овена, као и мировни план Торвалда Столтенберга.

српског народа у БиХ и Хрватској су у току целог рата били животно везани за СРЈ и њихов опстанак зависио је од политичке воље и помоћи Србије и Црне Горе. Увођењем санкција РС и РСК њихов положај у постјугословенком конфликтном подручју је постао још неповољнији. Потребе РС и РСК су умногоме оптеретиле економски и финансијски СРЈ у 1993. години, чиме су још више појачани ефекти санкција. Током 1993. године у Србији је због лоше монетарне политике дошло до обезвређивања националне валуте динара који је готово изгубио своју вредност, огромне незапослености која се манифестовала слањем радника на принудне одморе и несташице животних намирница. Дејство санкција, рат и непримерена економска политика у условима кризе довели су до тога да је просечан становник Србије у јесен и зиму 1993. године размишљао искључиво о егзистенцијалним проблемима који су се огледали у недостатку посла, новца, хране и неизвесној грејној сезони. У току 1993. године просечна плата изгубила је сваку вредност и није могла бити исказана у новчаној вредности, док је у истом периоду 1992. године износила 102 америчка долара, а 1991. године, пре увођења санкција, 277 долара. У истом периоду просечан национални доходак био је десет пута мањи у односу на 1990. годину и износио је 300 америчких долара. Током зиме 1993/1994. године 85% радно способног становништва и 92% пензионера живело је испод границе сиромаштва.⁵ Исељавање становништва, пре свега високо квалификоване радне снаге, једно је од главних обележја и последица периода санкција. Највећи број одлазака из земље забележен је у 1993. години.⁶ Несташица хране 1993. године условила је низак ниво исхране становништва у коме је просечан дневни унос хране износио 2,434 калорија, за разлику од 1990. године када је износио 3.160 калорија. У исто време као последица лоше и нередовне исхране, али и неадекватне или никакве хигијене, повећан је број смртних случајева од заразних болести за 14,5 пута у односу на

⁵ Jakub Hejsek, *n.d.*, str. 36–37.

⁶ У периоду од 1979. године до 1994. године Србију је напустило 1.570 истраживача, што је представљало 10% од укупног броја истраживача запослених у истраживачким и развојним институцијама. Око 73% (918) истраживача напустило је земљу у периоду трајања санкција СБ ОУН (Dragoslav Avramović i Negoslav P. Ostojić, *The impact of sanctions on the economy and society of the Federal Republic of Yugoslavia in an international perspective* (Belgrade: European center for peace and development University for peace est. by the United Nations, 2016), 7).

период пре увођења санкција.⁷ Животна неизвесност у условима санкција и константна политичка нестабилност условила је пад наталитета.⁸

Нагло урушавање српске економије које се догодило током 1993. године, услед дејства санкција, било је изазвано и трендом пада производње који је постојао још пре почетка ратних сукоба на простору бивше Југославије. Сви наведени фактори довели су до тога да је индустријска производња била преполовљена у односу на претходну деценију, због чега је већина предузећа у Србији обуставила производњу.⁹ На пад индустријске производње и урушавање монетарног система изазваног инфлацијом која је у јануару 1994. године досегла рекордних 310 милиона процената¹⁰ утицала је и државна економска политика. Уместо прилагођавања ситуацији изазваној санкцијама и новом економском реалношћу која је наступила у Европи након 1989. године владе Србије и Црне Горе су у условима забране увоза и извоза и отежаног промета наметале нове пореске и царинске регулативе, акцизе, дажбине, док се покушај интервенционизма на тржишту и регулисање цена државним одлукама показао као потпуно неделотворан и контрапродуктиван потез. Показатељ дезоријентисане економске и финансијске политике било је и неконтролисано штампање новца без покрића од стране НБЈ. Финансијска нестабилност и девалвација динара изазвали су појаву црног тржишта девиза, што је довело до наглог богаћења појединаца који су се бавили и кријумчарењем дефицитарне робе. С друге стране, већина грађана морала је да на црном тржишту размењује девизе како њихов новац не би изгубио вредност. Таква ситуација условила је појаву банака у приватном власништву које су биле дубоко повезане са најутицајнијим државним и друштвеним структурама и појединцима. У тим банкама грађани су штедели свој новац надајући се да тај новац неће изгубити своју вредност и да ће у банкама дочекати крај санкција. Већина тих банака су током 1993. године ликвидирани, оставивши иза себе неколико појединаца који су са новцем грађана напустили земљу и велики број грађана који су преко ноћи остали без своје уштеђевине и новца. Утицај

⁷ Isto, 8.

⁸ Наталитет је у Србији 1986. године износио 6.4%, да би се у јеку санкција спустио на 2.8%. 1991. године Србија је имала највећи број становника у својој модерној историји - 7.822.915. Убрзо након увођења санкција број становника почео је константно да опада као последица иселјавања и повећања морталитета.

⁹ На колапс у производном процесу утицао је и недостатак сировина, јер је Србија пре рата од других република СФРЈ набављала око 23% робе и сировина за своју производњу (Мирко Царић, „Производња преполовљена, доходак десеткован“, *Политика*, 16 септембар 1993, 9).

¹⁰ Хиперинфлација која је погодила СРЈ у зиму 1993/1994 године забележена је као трећа највећа у историји човечанства после рекордних хиперинфлација у Мађарској 1946. године и Зимбабвеу 2008. године.

санкција на распад српске економије и велика незапосленост као директна последица тог процеса изазвали су дубоку криминализацију друштва што је имало своје дугорочне последице. И поред појединаца који су се бавили крупним криминалним радњама, постојао је и велики број грађана који су у покушајима да задовоље своје егзистенцијалне потребе прекршили одређене законе.

Штампани медији у Србији у периоду санкција

Криза настала у Србији услед санкција и ратова одразила је се и на рад штампаних медија. Готово сви штампани медији у 1993. години неминовно су се суочили са недостатком финансија и недостатком основни ресурса за штампање што је угрозило њихово излажење. Обављање новинарске професије било је отежано увођењем самих санкција тј. забранама путовања из земље ради извештавања и великим трошковима ораганизације путовања за новинаре извештаче. Власт у Србији која није успевала да се избори са тешким последицама санкција које су утицале и на политичку нестабилност покушавала је незаконитим и понекад насилним методама и притисцима да „пацификује“ и цензурише оне новинаре и штампане медије за које су сматрали да њихово писање одудара од званичне политике и става власти. Ти притисци и методе најчешће су се огледали у опструисању штампања и излажења неких листова, безразложном отпуштању новинара са посла, прекиду финансирања појединих новина од стране државе и физичким нападима на новинаре. У исто време одвијао се и процес приватизације штампаних медија који је довео до оснивања одређеног броја нових штампаних медија од који су неки довођени у везу са опозиционим политичарима и странкама, али и одређеним лицима из криминалних структура. У том периоду уочена је велика поларизација штампаних медија која се пре свега састојала од насумичне поделе на режимске и опозиционе медије. Ова подела уочљива је и када се анализира писање и тумачење ефеката санкција међу појединим штампаним медијима, у којима су једни, углавном опозициони, за кризу изазвану ратом и санкцијама оптуживали власт и њену „неразумну спољну и економску политику“, док су медији који су били у очигледној спреси са режимом видели санкције као једну врсту „уцене и

безразложног притиска страних сила“ на Србију и прилику „да земља изађе из санкција као победник и да економски ојача“. Ипак, и поред оваквих опречних становишта у писању неки штампани медији остављали су довољно простора за анализе ефеката санкција које су долазиле од признатих домаћих и међународних стручњака из разних области.

Један од најзначајнијих и најтиражнијих дневних листова у Србији „Политика“ била је суочена са великим проблемима у доба санкција иако је имала незванични ореол најзначајнијег и најутицајнијег режимског медија уз Радио Телевизију Србије. И поред такве репутације запослени у овом листу су у лето 1992. године започели успешни штрајк усмерен против намере тадашње Владе Републике Србије на челу са Радоманом Божовићем да претвори „Политику“ у јавно предузеће. Генерални директор и председник компаније *Политика* у периоду од 1986. до 1995. године био је Жика Миновић, члан Централног комитета Савеза комуниста Србије до 1990. године.¹¹ „Политика“ је у раздобљу санкција задржала најраспрострањенију мрежу дописника у земљи и иностранству што је омогућило њеним читаоцима да буду обавештени о најзначајнијим догађајим у земљи и иностранству. Иако су текстови са страница „Политике“ одисали афирмативним тоном када је у питању писање и тумачење унутрашње и спољне политике режима, текстови који су се бавили пре свега економским последицама санкција обилovali су различитим и разноврсним анализама које су критиковале одређене мере које је власт предузимала у циљу обуздавања негативних економских последица санкција на земљу. У редакцији листа „Политика“ на Тргу Политике бр. 1. у Београду неколицина новинара покушала је да својим писањем укаже на разарајуће ефекте међународних санкција на Србију. Међу њима се истицао Чедомир Лакић који је оставио дубоки траг у „Политици“ и који се у економској редакцији бавио стањем српске економије у условима санкција. Уредник економске рубрике била је Радојка Николић, оснивач неколико економских магазина, најбољи новинар „Политике“ 1995. године и најбољи економски новинар по избору Привредне коморе Србије за 2010. годину. Радојка Николић је анализирала финансијску политику у Србији и кризу коју је изазвала рекордна инфлација. У економској редакцији значајне текстове о негативним

¹¹ др Живорад Жика Миновић (1935 – 2018) докторирао је на Факултету политичких наука 1982. године. У „Политици“ је радио од 1961. до 1995. године као дописник, сарадник, уредник, помоћник и заменик главног уредника, главни уредник и генерални директор. Са места генералног директора смењен је након мировних преговора у Дејтону (САД) новембра 1995. године. По личном сведочењу смењен је на иницијативу председника Републике Србије Слободана Милошевића када је без налога приведен и задржан 72 сата.

трендовима у српској економији 1993. године оставила је и Весна Јеличић, оснивач *Политикиног пословног клуба*. Посебна пажња у писању „Политике“ била је посвећена последицама санкција на здравље становништва о чему је у својим чланцима током јесени и зиме 1993. године писала Оливера Поповић.

У медијском простору Србије се од 1990. године појавио низ нових листова у приватном власништву од којих је један од најутицајнијих био недељник „Време“. Овај недељник основан октобра 1990. године на иницијативу бивших новинара угледних недељника „НИН-а“ и „Борбе“ спадао је у ред тадашњих тзв. независних медија попут листова „Наша Борба“, „Демократија“, „Дневни телеграф“, „Европљанин“, „Глас јавности“, „Данас“ и неколико других штампаних и електронских медија. Под појмом независног медија подразумевао је се критички приступ политици власти у условима рата и унутрашње нестабилности, али и повремено фаворизовање противника власти. Попут осталих тзв. независних медија у „Времену“ су радили новинари који су под притисцима напустили редакције новина блиских режиму јер се њихово писање није слагало са уређивачком политиком тих медија. У таквим околностима први број „Времена“ изашао је у јавност 29. октобра 1990. године.¹² Један од оснивача и већински власник „Времена“ био је адвокат Срђа Поповић.¹³ Издавач „Времена“ било је предузеће „Време Д.О.О.“ које се налазило на истој адреси као и редакција овог недељника у тадашњој улици Народног фронта бр. 45 у Београду. Директор овог недељника који је излазио понедељком био је Иван Мрђен, а на функцији главног и одговорног уредника био је Драгољуб Жарковић, један од оснивача „Времена“, бивши новинар „Политике“ и „Борбе“ и први председник *Удружења професионалних новинара Србије* касније преименованог у *Независно удружење новинара Србије*. У оквиру недељника „Време“ постојало је више редакција од којих је једна од најзначајнијих била економска редакција која је константно анализирала последице ратова

¹² Од објављивања првог броја „Времена“ уочљива је тенденција да овај недељник визуелно и концепцијски подсећа на утицајне недељнике из САД попут „Тајма“ и „Њузвика“.

¹³ Срђа Поповић (1937–2013) био је угледни београдски адвокат и један од значајнијих југословенских дисидентата. Током своје адвокатске каријере пред судовима у Југолавији и Европи бранио је припаднике терористичке групе Бадер-Мајнхоф, Фрању Туђмана, Алију Изетбеговића, Војислава Шешеља, Зорана Ђинђића, Драгољуба Мићуновића, Вука Драшковића, Косту Чавошког, Добрицу Ћосића, Милорада Вучелића, Андрију Артуковића, Душана Макавејева и многе друге. Током осамдесетих година XX века био је један од покретача иницијатива за укидање смртне казне и вербалног деликта у оквирима законодавства СФРЈ. За време рата у БиХ 1993. године потписао је контроверзни апел који је саставио руски песник и нобеловац Јосиф Бродски, који је упућен тадашњем председнику САД Билу Клинтону и у коме се захтевало бомбардовање РС.

и санкција на Србију и њено окружење. Члан ове редакције био је и један од најзначајнијих српских економских новинара Димитрије Боаров, један од оснивача овог недељника и бивши заменик главног уредника листа „Наша Борба“. Аспектима финансијске кризе и државне економске политике у тренутку санкција бавио се Зоран Јеличић, бивши новинар листа „НИН“, сарадник листа „Слободна Далмација“ и први главни уредник „Времена“. Својим радом у „Времену“ у првој половини деведесетих година XX века значајан траг оставили су новинари попут Љиљане Смајловић која је на страницама овог листа писала о унутрашњој политичкој ситуацији у Србији и односу српске власти према рату у БиХ и Хрватској и Ненад Љ. Стефановић који је објављивао своје текстове у оквиру спољнополитичке рубрике „Времена“. Данашњи одговорни уредник „Времена“ Дамир Калембер писао је под псеудонимом Филип Шварм као извештач са конфликтних подручја бивше Југославије. Недељник „Време“ константно је био на удару других медија и појединаца који се нису слагали са виђењима тадашње стварности у којој се Србија налазила, а која је презентована на страницама

„Времена“. Услед тога организовани су врло чести напади на запослене у овом листу попут отмице спољнополитичког уредника „Времена“ Душана Рељића у септембру 1993. године, кога су непозната лица која су се доводила у везу Управом Безбедности Војске Југославије (ВЈ) испитивала 36 сати.¹⁴ У току друге половине 1993. године због превелике инфлације било је доведено у питање и штампање „Времена“ због недостатка новца за његово штампање. И поред свих опструкција у раду „Време“ је у току 1993. године сваког понедељка објављивало 30.000 примерака овог недељника, од којих је четвртина пласирана у иностранство под називом „Vreme International“. Лист је поред основног недељника издавао и додатке под називом „Време новца“, „Време здравља“, „Време забаве“ и „Време

¹⁴ Miloš Vasić, „Pomраčina usred bela dana“, *Vreme*, 27 septembar 1993, 10-12.

књиге“ која се касније издвојило као самостална целина и трансформисало се у издавачку кућу „Стубови културе“.

Економске последице међународних санкција на Србију

Увођењем санкција СРЈ, до тада непримењених у таквом обиму у историји УН-а, српска економија сусрела се са још једним оптерећујућим фактором за њен опстанак поред ратова који су се већ распламсали на простору бивше Југославије. Санкције су проузроковале велику штету у свим секторима економије и активностима и животу радно способног становништва. Због њихових великих последица оне се могу поделити у две групе: у прву групу спадају мерљиви губици економије изражени у неоствареном друштвеном производу, неоствареном нето приливу средстава из иностранства, губицима зарада запослених и ванекономском одливу, док у другу групу спадају немерљиви губици као што су одлив високостручних кадрова у иностранство, изгубљени реноме и неостварена размена у међународним оквирима итд.¹⁵ С обзиром на структуру међународних санкција, највеће последице биле су уочљиве у секундарном сектору српске привреде, посебно у саобраћају, туризму, трговини, грађевинарству и извозно оријентисаним деловима индустрије. И поред тога што санкције превасходно нису имале интенцију да зауставе производњу у секундарном сектору српске привреде, уочљиво је да је у 1993. години пољопривреда била посебно погођена деловањем санкција што се огледало у смањењу производње и недостатку основних намирница и прехранбених производа на тржишту. Свеобухватност санкција утицала је на несагледиве ефекте и последице које су нанете српској економији, а које су касније негативно утицале на развој српског друштва у целини. И поред других фактора који су утицали на пропаст српске привреде, као што су ратови, неуспеле економске реформе, неадекватна трговинска и економска политика према другим републикама у бившој Југославији, санкције су биле кључан фактор у економском пропадању Србије и наглom осиромашењу становништва.

¹⁵ Миша Јандрјић, „Губици СР Југославије настали уведеним санкцијама“, у: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*, уредник Коста Михаиловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994), 98-101.

Стање српске индустрије и финансија у условима санкција

Пад индустријске производње, који је био изазван пре свега дејством санкција и међународном изолацијом, по свом обиму и последицама био је једнак сличним индустријским колапсима који су се у Србији догодили за време и непосредно након два светска рата. О паду индустријске производње сведочи и податак да је она у Србији 1993. године износила 25% укупне индустријске производње из 1989. године.¹⁶ Убрзани пад друштвеног производа у СРЈ отпочео је 1993. године, као директна последица санкција, када је износио 9.520.000.000 америчких долара, што је знатно мање у односу на 1991. годину када је износио 20.234.000.000 америчких долара или 1990. годину када је износио 23.399.000.000 америчких долара.¹⁷ Сходно основном циљу санкција УН оличеног у „заустављању српске ратне економије“, вршена је пажљива контрола протока робе и финансија у РС и РСК. Оно што је додатно оптеретило српску привреду и финансије у 1993. године била је економска и хуманитарна помоћ која је слата на ове територије.¹⁸ Услед одбијања политичких и војних представника у РС да потпишу мировне уговоре за окончање рата у БиХ, СРЈ су у току 1993. године пооштрене санкције увођењем новог пакета санкција које су због пооштрених контрола на Дунаву и свим граничним прелазима према Србији и Црној Гори, забране пловидбе за све комерцијалне бродове у територијалним водама СРЈ и замрзавања комплетне имовине и фондова предузећа из СРЈ у иностранству оставиле српску индустрију без важних сировина из иностранства и финансијских резерви које су деценијама депоноване у иностранству. Највећа и некада најзначајнија предузећа пословала су са великим губицима иако их је власт константно називала „носиоцима развоја“ у доба санкција. Нафтна индустрија Србије (НИС) је у исто време била прва компанија у Србији по оствареном добитку, али је такође била један од највећих губиташа. Најуспешнија српска компанија 1989. године и четврта по успешности у СФРЈ, „Застава“ из Крагујевца имала је највећи негативни биланс у пословању од свих предузећа у Србији. Ова фабрика је 1993.

¹⁶ Miroslav Prokopijević i Teokarević Jovan, *priv.*, *Ekonomске sankcije UN: uporedna analiza i slučaj Jugoslavije* (Beograd: Institut za evropske studije, 1998), 159.

¹⁷ Оскар Ковач, „Утицај санкција на функционисање и реформу привреде СР Југославије“, у: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*, уредник Коста Михаиловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994), 68.

¹⁸ У току 1993. године 12,7% друштвеног производа издвајано је за РС и РСК (Миша Јандрић, *н.д.*, 105).

године произвела рекордно низак број аутомобила и имала је пет пута веће расходе од прихода. Крагујевачка фабрика аутомобила која је са 50.000 запослених била највећа компанија у Србији по броју радника морала је 1993. године да обустави производњу „Југа“ свог најпрепознатљивијег аутомобила. За разлику од фабрике аутомобила, фабрика оружја „Застава“ била је једна од ретких фирми које су оствариле бруто добит у свом пословању 1993. године. Међу малим бројем предузећа која су имала позитиван биланс у пословању углавном су била предузећа која су се бавила производњом наоружања и компаније које су се бавиле извозом преко својих фирми које су отварали у иностранству како би избегли примену одредби санкција. Због пласмана робе на инострана тржишта хиљаде српских предузећа пренело је своје пословање у иностранство, највише у земље средње и источне Европе и на Кипар. Са отпочињањем санкција у Србији је започео процес приватизације који је најављиван као покушај да се уз помоћ приватног капитала економија опорави од последица санкција и закорачи у савремене светске економске токове. Санкције су додатно обезвредиле вредност државних предузећа која су приватизована испод сваке цене што је резултирало тиме да је у Србији 1993. године било више предузећа у приватном власништву него запослених у приватном сектору.

Међународне санкције погодиле су и оне секторе пољопривреде који нису били извозно оријентисани, јер се услед пада куповне моћи грађана и застоја у раду појединих прехрамбених комбината и предузећа није исказивала потреба за откупом пољопривредних производа. Посебно лоше резултате у пословању су бележиле пољопривредне задруге, некадашњи покретачи развоја у овој грани привреде, од којих се већина и поред измена закона 1993. године и трансформације власништва нашла у стечајном поступку до 2000. године.¹⁹ Недостатак и висока цена горива утицали су на смањење пољопривредне производње и повећање цена пољопривредних производа. То су били неки од разлога због чега су неке процене говориле да је у 1993. години 30% становништва у Србији гладовало.²⁰ Међутим, због краха индустрије главни амортизер губитака српске економије била је пољопривреда и поред тога што је у доба санкција бележила годишњи пад од 6,4%. Значај пољопривреде у преживљавању санкција потврђује и чињеница да је у периоду санкција удео пољопривреде у друштвеном производу износио чак 27,3%, што је представљало

¹⁹ Slobodan Cvejić, *Socijalna ekonomija: pojam i praksa u Srbiji* (Beograd: Čigoja štampa, 2016), 140 – 141.

²⁰ D. Boarov, „Sirotinjska trpeza“, *Vreme*, 18. oktobar 1993, 31.

повећање од 11% у односу на период пре санкција и што је било приближно уделу индустрије у друштвеном производу.²¹ Ниво учешћа пољопривреде у друштвеном производу приказује дејство санкција на српску индустрију које је резултирало окретањем Србије примарном сектору привреде и анулирањем деценијског рада и резултата на трансформацији и унапређењу привредне структуре Србије. Производња меса опала је толико да су се у јесен 1993. године скоро све кланице у Србији испразниле. Драстично опадање производње меса и млека проузроковало је да је већина сточара била принуђена да продаје стоку по рекордно ниским ценама.²² Пад производње млека који је условио његову несташицу довео је до тога да је у склопу протеста млекара на Тргу републике у Београду занемарена стара пракса демонстративног просипања млека када је у знак солидарности грађанима Београда подељено 2.000 литара млека.

Опстанак економије у Србији у првој години санкција био је могућ само уз велике количине девизних и робних резерви које је држава поседовала. Међутим, инфлација која се већ на почетку 1993. године изражавала у стотинама, а од августа у хиљадитим процентима и платни дефицит од 600.000.000 америчких долара у првом тромесечју 1993. године наговештавали су тешку јесен и зиму за Србију и њене грађане.²³ На тешку финансијску ситуацију утицао је и огромни девизни одлив који је био последица криминала и нерегистрованог увоза. Поврх свега, држава је наставила са штампањем новца без робног и било каквог другог покрића што је крајем 1993. године утицало на дефинитивно обезвређивање динара. У тренутку када су санкције задавале највећи ударац српској економији 1993. године постало је јасно да је држава потрошила готово све девизне резерве, а да производња не може да апсорбује губитке настале у претходном периоду. Нагли пад индустријске производње и галопирајућа инфлација утицали су на то да просечна лична примања спадну на просек између 20 и 30 немачких марака.²⁴ Просечна плата није била довољна да се испрати константни раст цена које су у односу на 1992. годину порасле између 19.000.000 и 38.000.000 пута.²⁵ Како би интервенисала на тржишту цена и успорила

²¹ Mladen Lazić, *prir., Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima* (Beograd: Filip Višnjić, 2000), 351.

²² Тако је један панчевачки сточар понудио панчевачкој млекари на поклон педесет крава јер није имао чиме да их храни (Ј.Њ. „Краве у бесцење – купаца нема“, *Политика*, 3. септембар 1993, 9).

²³ Petar Đukić, *Iskušenja ekonomske politike: hronologija života pod sankcijama* (Beograd: Poslovni sistem Grmeč AD – Privredni pregled, 1994), 122.

²⁴ *Isto*, 127.

²⁵ Zoran Jeličić, “Život na sat“, *Vreme*, 1. novembar 1993, str. 25-26.

раст инфлације држава је 1993. године донела многе уредбе о ценама и производима, које су биле недовољне и контрапродуктивне јер су због недостатка робе на тржишту поједини производи поскупели и за 500%. Држава уредбама није успевала да спречи раст инфлације која је износила 0,5% на сат и није успела да заустави процес обезвређивања новца због ког је Натка Крстић, наставница у пензији из Житорађе, у новембру 1993. године на име отпремнине за 40 година рада добила 96.200 динара или 0,24 немачких марака које је истог дана вратила Министарству просвете „јер ће они знати да употребе тај новац“.²⁶ Пошто је влада Србије донела уредбу да се цене основних животних намирница исказују у боновима који су били еквивалентни немачкој марки, на раст цена у Србији највише је утицао раст курса марке на илегалном тржишту. Међутим, цене су и даље расле чак и када су изражаване у старним валутама што је доводило до девизне инфлације која је на крају довела до трговине која се обављала разменом робе тј. трампом.

Утицај санкција на унутрашњи и међународни транспорт у Србији

Увођењем међународних санкција започет је процес саобраћајне изолације Србије у којој је водени и ваздушни саобраћај са иностранством у потпуности прекинут, док је железнички и друмски саобраћај углавном био ограничен на транспорте према суседним државама. Поопштравање санкција резолуцијом 820 СБ ОУН од 17. априла 1993. године, додатно је отежан проток људи и робе кроз Србију што је оставило велике последице по економију Србије, али и на сама транспортна предузећа у Србији. Поред забрана транспорта велики утицај на саобраћајну активност у Србији имала је и одредба санкција о забрани увоза нафте у Србију што је резултирало опадање унутрашњег саобраћаја у Србији и експанзијом шверца нафтних деривата из суседних земаља. Забрана увоза резервних делова за возила проузроковала је тешкоће у њиховом одржавању због чега је велики број возила морао бити избачен из употребе. На ефекте санкција на транспорт у Србији утицале су и пређашње мере владе Србије које су се односиле на дистрибуцију горива које је вршено неселективно.²⁷

²⁶ Nepotpisani članak, „Čarape“, *Vreme*, 29. novembar 1993, 21.

²⁷ Jakub Hejsek, *n.d.*, 39.

Друмски саобраћај у Србији 1993. године био је преполовљен дејством санкција, посебно одредбама које су се односиле на забрану увоза нафте. Док су велика транспортна предузећа престајала са радом, дотле се у Србији појавио велики број приватних аутопревозника који су искористили простор који је био упражњен обуставом рада старих аутопревозника. Прекид авиосаобраћаја и ограничење железничког саобраћаја довело је до појаве приватних аутопревозника који су својим возилима превозили путнике до разних одредишта у Европи. Ови превозници посебно су били активни на аеродрому у Будимпешти, који је у доба санкција представљао неку врсту „ваздушног моста“ између Србије и света. Локална конкуренција међу мађарским аутопревозницима није могла да истрпи појаву великог броја превозника из Србије, те је често уништавала аутомобиле и аутобусе са српским регистрационим таблицама који су се налазили на аеродрому у Будимпешти.²⁸ Превасходно због недостатка одговарајућих резервних делова за своја возила и отежаног снабдевања горивом већина аутобуских превозника морала је да укине своје линије због чега је на београдској аутобуској станици регистровано 60% мање полазака него 1992. године.²⁹ Смањени друмски саобраћај утицао је на успоравање протока робе и људи и на паралисање хитних служби попут ватрогасне службе или службе хитне помоћи.³⁰

Положај Србије у железничкој мрежи Европе утицао је на то да велике губитке од санкција поред Србије имају и све земље које су преко српских пруга долазиле до жељених тржишта. Док су европске и малоазијске земље тражиле алтернативне железничке руте којима би заобишле изоловану Србију, дотле је стање у железничком сектору у Србији било катастрофално. О избацивању Србије из европске железничке мреже сведочи и податак да је најдаља дестинација до којих су 1993. године саобраћали возови из Србије био Беч.³¹ Због смањености железничког саобраћаја 80% вагона је служило за складиштење робе. Најфреквентније линије у железничком саобраћају ишле су ка градовима који су се налазили у граничном појасу. На таквој једној линији између Ниша и Димитровграда

²⁸ Petar Luković, „Minibus“, *Vreme*, 25. oktobar 1993, 82.

²⁹ Чедомир Лакић, „Путеви без аутобуса“, *Политика*, 18. септембар 1993, 13.

³⁰ Видети нпр.: Љ.М., „Пешице до болесника“, *Политика*, 17. септембар 1993, 19, у коме се преноси репортажа из Дома здравља „Звездара“ где лекари пешке одлазе до пацијената јер су сва возила службе Хитне медицинске помоћи на ремонту или су расходована.

³¹ E.I.V., „Fazoni i fore“, *Vreme*, 11. oktobar 1993, 9.

путници у пренатрпаном сточном вагону ишли су ка Софији где су набављали робу коју услед санкција нису могли да пронађу у Србији.

Увођење поштрених мера контроле спровођења санкција на Дунаву, за контра меру имало је почетак блокаде пловидбе овом реком од стране српских предузећа који су се бавили речним транспортом. На више места у Србији локални бродови су спречавали пловидбу овом важном европском речном рутом због чега је долазило до честих и тешких инцидената између посада иностраних и српских бродова, који су се понекад завршавали и смртним исходима.³²

Авио-индустрија и авио-превозници услед дејства санкција на Србију готово да су били уништени. На ову чињеницу утицала је њихова зависност од међународног ваздушног саобраћаја и индустрије. Сви међународни летови због санкција су укинати, а Југословенски аеротранспорт (ЈАТ) летео је само између градова у Србији и Црној Гори. За ЈАТ посебно је била тешка 1993. година када је „Југопетрол“ прекинуо испоруку керозина што је резултирало отказивањем летова у унутрашњем ваздушном саобраћају.³³ Широм Србије и Црне Горе појавиле су се приватне путничке агенције које су користиле тешкоће у пословању ЈАТ-а и које су организовале летове за држављане СРЈ са аеродрома околних земаља, а неке од њих су продавале неважеће карте за летове ЈАТ-а. Укидање летова ка иностранству и ниска платежна моћ становништва допринели су смањењу интересовања људи за летове ЈАТ-а у Србији и Црној Гори због чега је ЈАТ био принуђен на до тада незамисливе пословне и маркетиншке потезе попут избацивања бесплатних авио карата из авиона изнад центра Београда.³⁴

³² Видети нпр.: Непотписани чланак, „Dunavski balvani“, *Vreme*, 13. септембар 1993, 21.

³³ Ч. Лакић, „ЈАТ отказао десет летова“, *Политика*, 4. септембар 1993, 7.

³⁴ Непотписани чланак, „Леци доносе путовања“, *Политика*, 17. септембар 1993, 9.

Незапосленост у Србији 1993. године

Нагли пад индустријске производње 1993. године изазвао је појаву велике незапослености у Србији у којој је 92% предузећа због забране извоза и недостатка сировина имало дуже или краће прекиде у производњи. Власт је покушавала да прикрије раст незапослености притисцима на предузећа да не дају отказе својим радницима у тренуцима када та предузећа већ месецима нису производила или нису пружала услуге. Управо у том периоду дошло је до наглог слања радника на принудне одморе услед престанка производње. Оваква врста регулисања радног односа користила је да се статистички „замаскира“ велика незапосленост. Кроз систем принудног одмора прошло 800.000 радника што је 1993. године чинило готово 40% активне радне снаге.³⁵ Поред оних који су се налазили на принудном одмору било је још између 25% и 30% радно способног становништва које је 1993. године било незапослено. Разлике између незапослених и запослених, посебно оних који су били на принудном одмору, услед екстремно лоше финансијске ситуације скоро да су избрисане, јер ни једни ни други фактички нису повремено имали примања. Незапослено становништво се чак показало способнијим да се прилагоди новим економским околностима јер су неки од њих својом активношћу успевали да дођу до профита у зони сиве економије.³⁶

Због великог броја радника који су упућивани на принудни одмор и затварања производних погона држава је донела уредбу која је угрожавала аутономна права послодавца и која је захтевала од предузећа да за упућивање радника на принудни одмор траже сагласност одговарајућег републичког министарства.³⁷ Како је скромни буџет државе све више био оптерећен великим бројем радника који су одлазили на плаћене принудне одморе, зараде за плаћено одсуство које су износиле 75% минималне зараде на нивоу републике самњене су на 50% минималне зараде. Радници на принудним одморима, посебно они у градовима, врло тешко су подносили одсуствовање са посла и немаштину због чега је код неких дијагностификована депресија. У земунском „Телеоптику“ осмишљена је пракса

³⁵ Miroslav Prokopijević i Jovan Teokarević, *prir.*, n.d., 159.

³⁶ Mladen Lazić, *prir.*, *Razaranje društva: jugoslovensko društvo i krizi 90-ih* (Beograd, Filip Višnjić, 1994), 248–249.

³⁷ Бранислав Радивојша, „Закон враћа на посао“, *Политика*, 16. септембар 1993, 7.

„психолошке помоћи и подршке“ радницима на принудном одмору тако што им је запређено да „ако се жале да немају од чега да живе да ће бити враћени на посао.“³⁸ Један део оних радника који су се налазили на принудним одморима бавио се додатним пословима што је изазивало незадовољство код њихових колега који су остајали на својим радним местима јер су зарађивали мање од оних који су своје плате добијали на име плаћеног принудног одмора. И поред великог броја незапослених у индустрији највише људи је остајало без посла у услужном сектору, док су посебно угроженим сматрани интелектуалци и слободни уметници који готово да нису имали могућности да се баве неким другим пословима.

Миграције становништва

Велика незапосленост која је свој највећи обим у току трајања санкција досегла 1993. године условила је велике економске миграције. Иако су и у претходним деценијама миграторна кретања из Србије била искључиво везана за њихову економску природу, такве миграције у 1993. године досегле су неконтролисане размере због краха економије и финансијског система. Одлазак из Србије ради проналаска запослења у деценијама пре распада Југославије био је углавном резервисан за ниже квалификовану радну снагу. Са увођењем санкција на тржишту рада дошло је до дефицита послова за високообразовано становништва што је условило до тада незабележен број одлазака високообразованих радника из земље. Посебно је такав тренд у миграцијама био уочљив 1993. године када је велики број младих стручњака напустио земљу. Основни разлози за интелектуалне миграције били су углавном везани за последице санкција које су довеле до велике незапослености, ниског животног стандарда, економске и политичке нестабилности и ниске материјалне основе рада за бржи напредак.³⁹ Србија је годишње губила између 50.000 до

³⁸ Бранислав Радивојша, „Одмор који се најтеже подноси“, *Политика*, 18. септембар 1993, 7.

³⁹ Владимир Гречић, „Убрзани одлив стручњака као последица санкција“, у: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*, уредник Коста Михаиловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994), 140.

100.000 америчких долара само на рачун трошкова школовања једног стручњака који би своју каријеру наставио у иностранству.⁴⁰

Становници Србије који су напустили земљу у току 1993. године углавном су одлазили у Западну Европу, Северну Америку, Аустралију, Нови Зеланд и Јужноафричку Републику. Канада, која је деведесетих година поштравала критеријуме за усељење у корист младих између 21. и 44. година старости, издала је 1993. године 7.000 усељеничких виза грађанима СРЈ, док су одмах иза ње следиле Аустралија са 3.000 и САД са 1.100 издатих усељеничких виза.⁴¹ И поред читих размера које је исељавање из Србије добило 1993. године, власт је тврдила да су одласци из земље реткост и да се „о младим талентима води организована друштвена брига“. Вредност те друштвене бриге износила је неколико немачких марака колико је месечно давано највећим талентима уз наду да ће у земљи остати из патриотских разлога. Док су млади таленти месечно добијали новац који није био довољан да се задовоље основне потребе за један дан, дотле је просечна плата универзитетског професора била три пута мања од плате полицајца.

Одлазак становништва ван земље појединци су видели као прилику за стварање профита оснивањем агенција које су пружале помоћ при одласку у иностранство. Већина ових фирми била је спремна да уложи новац у промоцију и оглашавање на страницама „Политике“ где су предњачили огласи у којима су се нудили „исељење, запослење и сезонски послови на Кипру“, „рад на фармама у Француској и Енглеској за 2.000 немачких марака“ и „организовани одлазак за Јужно Афричку Републику и Нови Зеланд“.⁴² Да би добили визе за одлазак у иностранство грађани су морали да чекају у дугачким редовима испред конзулата разних земаља. Испред Немачког конзулата дневно је у реду за визу чекало и до хиљаду људи због чега је конзулат ангажовао приватно обезбеђење за

⁴⁰ На основу истраживања извршених након укидања санкција претпостављало се да је СРЈ напустило 20.000 високообразованог становништва, за чију едукацију је издвојено приближно 100.000 америчких долара. На основу тих параметара утврђено је да је СРЈ због тзв. „одлива мозгова“ у време санкција изгубила најмање 2.000.000.000 америчких долара. Неке накнадне анализе утврдиле су суму губитака за школовање високообразованог кадра који је напустио земљу у износу од 3.000.000.000 америчких долара (Dragoslav Avramović i Negoslav P. Ostojić, *n.d.*, 177).

⁴¹ Канада предњачи и по броју истраживача који су емигрирали у њу у току 1993. године. Од укупно 223 истраживача који су напустили научне, истраживачке и развојне институције у Србији у Канаду је отишло 84 истраживача (38%), затим следе САД у које је отишло 34 истраживача (15%), Велика Британија са 9 истраживача, Немачка са 7 истраживача итд (Гречић, „Убрзани одлив...“, 139).

⁴² Видети огласне стране у: *Политика*, 5. октобар 1993, *Политика* 12. октобар 1993, *Политика*, 13. октобар 1993, *Политика*, 15. октобар 1993.

регулисање реда. Због великог броја људи који одлазе у Немачку, немачка влада је увела строжије прописе за добијање визе коју су морали да поседују и туристи из Србије. Трошкови за издавање виза који су били виши од висине неколико просечних плата у Србији, били су још већи због појаве препродаваца разноразних формулара за визе. Формулари за немачку визу, који су иначе били бесплатни, препродавани су за 50 немачких марака, а идентификациони број са којим се улазило у конзулат нуђен је за 120 немачких марака.⁴³ Неке земље које су биле заинтересоване за долазак радне снаге из Србије посредовале су и учествовале са разним српским агенцијама у полулегалним пословима издавања виза. Тако је за издавање радне визе за Малту било потребно дати 20 немачких марака агенцији коју за посредника одаберу власти на Малти, а остатак малтешким царинским органима по доласку на острво.

Редовни прозор у изложима маркета - Београд, децембар 1993. године

⁴³ Д. Кнежевић, “До визе – три дана чекања“, *Политика*, 13. октобар 1993, 17.

Утицај санкција на здравствено стање становништва Србије

Један од првих видљивих ефеката међународних санкција било је уочљиво погоршање здравља грађана Србије, посебно оних који су оболели од тешких болести чије третирање је захтевало коришћење увозних лекова или лечење у иностранству. Новински ступци у дневним листовима у Србији садржали су огласе где су оглашивачи нудили своје органе за пресађивање у замену за новац, док је на црном тржишту вршена препродаја пејсмекера извађених из умрлих особа.⁴⁴ Проширивање санкција 1993. године довело је до угрожавањем здравља целокупног становништва, не само због недостатака лекова и основних медицинских апарата и опреме, већ и због нередовне и сиромашне исхране, и недовољне хигијене као последице пада животног стандарда и производње. Ефекти санкција на здравље становништва СРЈ били су одлучујући фактор који је утицао на УН да више никада не примени такву врсту санкција на било коју независну државу у свету.⁴⁵ Оскудица лекова и опреме директно је утицала на смањење квалитета здравствених услуга, док је систем био приморан да се оријентише углавном на збрињавање хитних случајевима занемарујући превентивну здравствену заштиту.⁴⁶ Финансијска и економска криза утицала је на то да се болнички капацитети смање,⁴⁷ што је уз погоршање здравља становништва праћено порастом обољевања од хроничних болести утицало на то да појединци нису могли да добију адекватну медицинску помоћ и заштиту у здравственим установама. Велики проблем представљао је и искључивање СРЈ из свих међународних здравствених организација што се негативно одразило на научну и техничку сарадњу са иностранством и

⁴⁴ Видети нпр.: *Непотписани чланак*, „Lešinari“, *Vreme*, 18. октобар 1993, 21; Видети огласне стране у: *Политика*, 3. октобар 1993.

⁴⁵ Jakub Hejsek, *n.d.*, 38.

⁴⁶ Превентивни прегледи су се код жена, деце и радника смањили за 50% у односу на период пре санкција (Војин Шуловић и Живојин Бумбаширевић, „Утицај санкција на здравствено стање становништва Републике Србије“, у: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*, уредник Коста Михаиловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994), 173).

⁴⁷ Капацитети у здравственим установама смањени су за 7%, тј. број болничких кревета је са 60.301 спао на 56.007 кревета. У истом периоду морталитет у здравственим установама повећан је са 22,1% на 25,8% на 1.000 хоспитализованих пацијената (Dragoslav Avramović i Negoslav P. Ostojić, *n.d.*, 189).

на индивидуални професионални развој медицинског особља. Одредбе санкција које су се односиле на забрану увоза нафте довеле су до паралисања рада хитних служби и пораста броја порођаја који су се обављали ван породилишта. Иако је СРЈ издвајала 15% свог бруто производа за здравство, та издвајања су номинално чинила 4% предратних издајања.⁴⁸

Хроничне и менталне болести и епидеолошка ситуација у Србији 1993. године

Индикатори који дају прецизну слику о стању општег здравља популације показивали су нагли раст хроничних обољења у Србији 1993. године. Због недовољне исхране проузроковане недостатком намирница и смањеном куповном моћи становништва јавила се масовна потхрањеност која је у неким случајевима изазивала анемију. Истраживања међу студентском популацијом показала су да је 26% студената у Нишу и 17% у Новом Саду проглашено неспособнима за одслужење војног рока услед тешке или екстремне мршавости. Код деце је услед недостатка витамина из млека и меса у исхрани све учесталији био синдром протеинског дефицита. Катастрофално лош и недовољан ниво исхране утицао је и на појаву сенилности међу старијим људима и на самњење плодности код жена.⁴⁹ Услед недостатка инсулина све више дијабетичара је падало у дијабетску кому, а број ампутација због гангрене код дијабетичара је повећан за 15 пута.

Епидемиолошка ситуација изазвана епидемијом болести за које се веровало да су давно искорењене посебно је била критична у неразвијеним подручјима Србије. Тако је на територији аутономне покрајине Косова и Метохије у периоду од 1991. до 1993. године дошло до повећања епидемија заразних болести од 20.5%, док се у исто време број умрлих од заразних болести повећао за 19.1%.⁵⁰ На Косову и Метохији посебно је повећана смртност одојчади због дехидрације усред дијареје. Болести које се нису појављивале деценијама попут тифуса појавиле су се на Косову и Метохији. Како су енергетске рестрикције и недостатак струје и воде постајали све чешћи у 1993. години тако је број

⁴⁸ Непотписани чланак, „Светска здравствена организација: Хитно нешто предузети“, *Политика*, 11. септембар 1993, 10.

⁴⁹ Љ. Максимовић, „Неухрањеност као узрок болести“, *Политика*, 14. септембар 1993, 16.

⁵⁰ Војин Шуловић и Живојин Бумбаширевић, *н.д.*, 176.

епидемија разних заразних болести растао, нарочито у градовима. Сиромаштво које је задесило већину становништва довело је до општег пада хигијене и честе појаве кожных инфекција и епидемије шуге и вашљивости. Епидемије разних болести често су се шириле и у самим болницама и међу особљем здравствених установа. У јесен 1993. године дошло до појаве туберкулозе у разним здравственим центрима, пре свега у Институту за патологију Медицинског факултета у Београду.⁵¹ До појаве туберкулозе међу запосленима у Институту за патологију дошло је због тога што туш кабина за дезинфекцију није била у функцији и због недостатка опреме у виду маски и наочара. Поред тога особље је имало само један радни мантил који су сами дезинфиковали, док су услед недостатка основних средстава за хигијену били принуђени да доносе та средства од своје куће. ХИВ инфекција која је била још увек велика непознаница у српском друштву готово да није могла бити праћена услед недостатака тестова за испитивање крви.

Као директна последица санкција и услова живота у Србији, забележен је пораст броја оболелих од анксиозности и депресивности. Због тога је велики број људи у Србији тражио психосоцијалну помоћ, док је један део становништва утеху налазио у употреби алкохола и психоактивних супстанци чија је употреба порасла. У Београду у којем је један неуропсихијатар прогнозирао „да ће много више шљива завршити у алкохолу него у пекмезу“ било је између 60.000 и 90.000 алкохоличара, међу којима све више мадих и јавних личности.⁵² Услед стреса код мајки порастао је број превремено рођених беба. Код деце су уочени изразити поремећаји у понашању који су прерастали у пределиквенцију и деликвенцију. Међу студентском популацијом владало је хронично незадовољство општом ситуацијом и апатија која се манифестовала „бегом од стварности“. Код мушке студентске популације уочена је појава одласка на ратиште без било каквих мотива. Посебно забрињавајуће стање било је са душевним болесницима чије се здравље погоршавало због несташице увозних лекова и опште неповољне ситуације. Психијатријски болесници су најчешће први погођени друштвеним катастрофама јер немају могућности да артикулишу своје право на основе услове живота, а још мање да га остваре. Психотични и непсихотични

⁵¹ Због недостатка опреме на Институту за патологију у Београду велики број лекара је оболео од туберкулозе, међу којима је један заражени лекар коментаришући те догађаје изјавио да када би се о овом случају сазнало ван граница СРЈ „цела Југославија била би у карантину“ (Jelena Grujić, „Patološki čarobni breg“, *Vreme*, 4. oktobar 1993. godine, 7.

⁵² О. Поповић, „Пију упркос сиромаштву“, *Политика*, 8. октобар 1993, 12.

болесници којима је било потребно неопходно болничко лечење често су остајали ван одговарајући здравствених и психијатријских установа што се негативно одразило на њих и њихову околину. Све чешћа је била и појава агресивности, напада на особље, уништавања инвентара и бекства из психијатријских установа. У појединим психијатријским установама пацијенти су услед недостатака антидепресива везивани за радијаторе, или су умиривани мацолама - чекићима тежине од пет до десет килограма.⁵³ Исхрана болесника у душевним болницама била је једнолична, од чаја који је месецима био једини оброк за ручак и вечеру у неуропсихијатријској болници „Др Лаза Лазаревић“ у Београду до главног obroка у специјалној болници за психијатријске болести „Горња Топоница“ код Ниша - „чорбе“ која се састојала од воде, брашна и шаргарепе.

Утицај санкција на повећање морталитета у Србији

Ратна дешавања и ужаси који су се догађали у Хрватској и БиХ одвлачили су пажњу становништва у Србији са проблема повећање стопе умирања од најразличитијих болести. Док је хиљаде цивила страдало у сукобима у бившим републикама, у Србији је стопа смртности први пут након много година прешла стопу од 10.2 умрлих на хиљаду становника. Велики проценат смртности бележио се код малигних болести и био је за 6% већи у односу на период пре санкција, посебно када је у питању рак плућа код оба пола.⁵⁴ Међутим, највећи проценат раста смртности од 141% у периоду од 1989. до 1993. године забележен је код заразних болести.⁵⁵

У односу на период пре санкција број смртних случајева који су повезани са психичким болестима повећан је за 37%.⁵⁶ Случај који је посебно поткрепио тврдње да људи умиру по психијатријским установама због недостатка лекова, хране, одеће и грејања догодио се у психијатријској болници „Горња Топоница“ у новембру 1993. године када је 87 пацијента

⁵³ Branko Baletić, “Istorija bolesti“, *Vreme*, 11. oktobar 1993, 30-31.

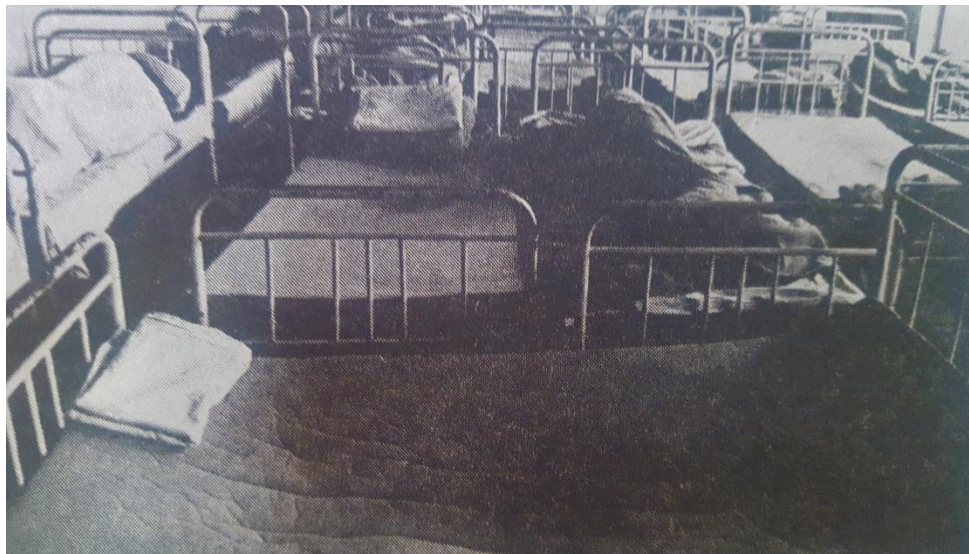
⁵⁴ Predrag Kaličanin, *Zdravlje pod sankcijama* (Beograd: Institut za mentalno zdravlje, 1994), 64.

⁵⁵ Владимир Кањух, „Деловање санкција на здравље становништва сагледано и кроз нове карактеристике обдукцијских налаза“, у: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*, уредник Коста Михаиловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994), 158.

⁵⁶ Dragoslav Avramović i Negoslav P. Ostojić, *n.d.*, 187.

умрло од глади и хладноће.⁵⁷ Овој болници у којој су се појавиле туберкулоза, трбушни тифус и дизентерија, тек након притиска јавности Министарство здравља је обезбедило средства за грејање која нису била довољна за целу грејну сезону. На основу сведочанстава из тог времена утврђено је да су се болесници и међусобно убијали. До сличних ситуација долазило је и у психијатријској болници у Ковину где су многи болесници због недостатка ћебади, грејања и одеће умирали од смрзавања. Услед депресије и сиромаштва 1993. године забележен је благи пораст самоубиства. Од увођења санкција до јесени 1993. године број убистава порастао је за 100%.

Повећање стопе смртности у односу на период пре санкција уочено је и међу најмлађом популацијом која је умирала најчешће од хроничних и заразних болести. Такође, у Србији је константно расла стопа перинаталне смртности.⁵⁸ Због недостатка одговарајуће опреме из иностранства на Институту за мајку и дете у Београду један број деце са срчаним тегобама умро је чекајући на ред за операцију. У Пироту је због отказивања поласка аутобуса умрло дете у наручју мајке јер нису имали другог начина да дођу до лекара, док је у септембру 1993. године за недељу дана у Врању умрло седам беба.

Болничка соба психијатријске болнице у Ковину – јесен 1993. године

⁵⁷ Видети нпр.: Непотписани чланак, „Помор“, *Vreme*, 22. новембар 1993, 23; Aleksandar Ćirić, Ozren Tošić, Jelena Grujić, „Ћаг од умирања“, *Vreme*, 29. новембар 1993, 12-13.

⁵⁸ У Београду је након 30 година поново почела да расте смртност одојчади и износила је 16% на 1000 новорођене деце (Непотписани чланак, „Угрожено здравље и потомство“, *Политика*, 11. септембар 1993, 9).

Свакодневни живот под санкцијама

Последице санкција које су захватале све аспекте живота у Србији утицале су неповољно на становништво изазивајући психосоцијалне последице и хронични стрес који је био обележје свакодневног живота грађана Србије. Пад животног стандарда, незапосленост, несташица основних животних намирница, неизвесност и несигурност утицали су на то да живот у Србији подсећа на најтеже егзистенцијалне епизоде из новије историје света и да се живот већине људи у Србији сведе на пуко биолошко преживљавање. Са уласком у терминалну фазу живота под санкцијама 1993. године, становништво Србије започело је са животним активностима које су биле незамисливе пар година раније и које су на прелазу из XX у XXI века само сликовито показивале сву суштину изолације Србије од остатка света. Већина становништва зарад задовољења основних животних потреба егзистирала је у зони сиве економије. Као основна последица ових активности дошло је до криминализације друштва чије су се последице осетиле и у периоду након укидања санкција. Иако се свакодневни живот свео на борбу за „голи опстанак“, такав начин живота није довео до дезинтеграције српског друштва.⁵⁹ Живот у Србији 1993. године донео је искушења за све слојеве становништва у свим подручјима земље, и у руралним крајевима где су санкције оставиле велике последице на пољопривредну производњу и животни стандард сеоског становништва, и у градовима где су санкције условиле велику незапосленост, несташицу хране и енергетску неизвесност у зиму 1993. године. За становништво Србије које је се у току 1993. године адаптирало на живот под санкцијама апатија и меланхолија су постали обележје стања њиховог унутрашњег духа.

⁵⁹ Очекивано је било да ће услед неповољних последица санкција на друштво доћи до раслојавања друштва, до чега углавном није дошло. Штавише, у појединим ситуацијама и случајевима дошло је до манифестовања друштвене солидарности и хуманости, која се огледала кроз организовање становништва у прикупљању помоћи за најугроженије појединце и слојеве становништва. До друштвених раслојавања углавном је долазило у политичким оквирима, што је последица деценијских процеса у српском друштву. Као једна од основних последица санкција и криминализације и економског суноврата дошло је до увећања неједнакости у друштву између сиромашних и богатих и стварање нове „криминализоване елите.“

Криминализиција друштва у Србији

Одредбе међународних санкција УН које су се односиле на забрану увоза и извоза утицале су на развитак сиве економије на чијем „тржишту“ је становништво могло да дође до дефицитарних производа. Сива економија је врло брзо реаговала на потребе тржишта и празан простор на тржишту настао обуставом увоза и падом производње. Рапидни развитак сиве економије последица је и прећутне државне политике која је омогућавала криминалним групама које су биле у спрези са влашћу да се неометано баве криминалним радњама како би се у Србији кроз кријумчарење дефицитарне робе и њеног пласирања на тржиште за кратко време створили услови за крхки социјални мир и задовољење основних потреба становништва.⁶⁰ Сива економија постајала је значајан сегмент српске економије који је чинио између 30% и 35% бруто националног дохотка.⁶¹ Криминалне групе које су се у договору са државом бавиле нелегалном трговином имале су потребан ниво организације и чврсту хијерархију што је довело до појаве организованог криминала. У периоду санкција стопа насилног криминалитета порасла је за 90% док је у Србији 1992. и 1993. године остало неразјашњено пола милиона кривичних дела.

Једно од најзначајнијих обележја доба санкција био је шверц робе из суседних земаља уз учешће великог броја грађана Србије. Тим путем у Србију се највише уносило гориво, храна, обућа, одећа и лекови. У току јесени 1993. године само преко граничног прелаза са Мађарском код Келебије дневно је у Мађарску прелазило 22.000 људи који су одлазили у Мађарску ради набавке дефицитарне робе. Због повећаног протока људи на граничним прелазима са Мађарском отворен је нови гранични прелаз код Бајмока. Слична ситуација и обим протока робе и људи био је и на граничим прелазима са Румунијом где су румунски царинници самовољно наплаћивали провизију за пренос робе из Румуније у износу између 20 до 30 немачких марака што је представљало износ већи од појединих месечних плата у

⁶⁰Др. Младен Лaziћ сматра да је услед тешких животних услова проузрокованих ратом и „деструктивним санкцијама УН-а у Србији“ становништво Србије благонаклоно гледало на криминализицију државних активности што је резултирало „индиректним подржавањем постојећег режима“ (Mladen Lazić, *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva* (Београд: Филип Вишњић, 1994), 200).

⁶¹Марина Благојевић, „Социолошки аспекти санкција“, у: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*, уредник Коста Михаиловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1994), 149.

Србији.⁶² Шверц бензина био је најразвијенији на делу границе са Румунијом, једном од најбогатих европских земаља по резервама нафте, где се бензин преносио у пластичним флашама и аутомобилима који су често преуређивани како би им се повећао капацитет резервоара што је понекад доводило до тешких несрећа изазваних запаљењима и експлозијама резервоара. Продаја шверцованог бензина вршила се и путем огласа у „Политици“ где су се свакодневно нудиле различите врсте бензина из суседних земаља.⁶³ Набавка робе са црног тржишта постала је свакодневна активност и прека потреба, толико да такве активности више нису биле ни сматране за нелегалне, док су држава и друштво прећутно одобравали такве активности као када је управник Студентског града путем радија јавно похвалио групу студената из Црне Горе која је илегалним путем набавила велике количине соли за потребе студентског ресторана.⁶⁴ Организованим кријумчарењем робе поред грађана и криминалних група бавила су се и државна предузећа. Држава је посебне напоре улагала да прокријумчари робу из земље како би надокнадила велике губитке настале услед забране извоза. За такву врсту нелегалног пребацивања робе најчешће су коришћени речни путеви и бродови који су покушавали да на тај начин пробију економску блокаду земље.⁶⁵ За потребе шверца робе и ресурса држава и поједини грађани су оснивали предузећа у РС и РСК којима су издавали фалсификоване папире за извоз. Готова сва предузећа у Србији уз помоћ државе покушавала су да на нелегалан начин извезу своје производе из Србије. У једном таквом случају компанија „Југодрво“ покушала је подмићивањем државних функционера и страних трговинских посредника да на европско тржиште извезе своје производе. Тада су 1993. године једини пут у модерној српској историји за узимање мита осуђени републички министри. Министри трговине Сава Влајковић и Велимир Михајловић су због узимања мита од 2.100.000 немачких марака од „Југодрва“ осуђени на затворске казне у дужини од три и по године.⁶⁶

⁶²Radovan Balać, „Porez u naturi“, *Vreme*, 6. septembar 1993, 28.

⁶³ Видети огласне стране у: *Политика*, 2. октобар 1993, *Политика*, 3. октобар 1993, *Политика*, 5. октобар 1993, *Политика*, 12. децембар 1993, *Политика*, 22. децембар 1993, *Политика*, 23. децембар 1993.

⁶⁴ Nepotpisani članak, „Međuvreme“, *Vreme*, 13. septembar 1993, 22-23.

⁶⁵ Видети нпр., Nepotpisani članak, „Suvenir“, *Vreme*, 27. septembar 1993, 21, у коме се говори о једном украјинском путничком броду са 100 туриста који је био две недеље задржан у једној румунској луци јер је на броду откривено 120 гарнитура намештаја произведених у Србији.

⁶⁶ Д. Ивановић, Г. Волф, „Радње пуне, празна складишта“, *Политика*, 17. септембар 1993, 11.

У току 1993. године у Србији се повећала стопа криминалитета у оквиру мањих престапа. Крађе су постале свакодневница, којима су прибегавали сви слојеви друштва. Запослени су износили опрему из својих предузећа коју су касније препродавали, као када је фабрика „Вискоза“ у Лозници доведена на ивицу банкротства јер су радници отуђивали све од одеће преко алата до машина.⁶⁷ Храна која је била чест предмет крађе, навела је земљораднике да сами са наоружањем или ангажовањем људи за чување поља штите своја имања од пољокрадица.⁶⁸ У крађама које су биле све учесталије учествовао је и доста малолетника који су углавном под физичком претњом од својих вршњака отимали новац, обућу и одећу. Број крађа који су се завршавали смртним исходом повећао се од увођења санкција. Србију је почетком новембра потресла вест да је у центру Београда пошто је подигао своју пензију нападнут математичар и академик Ђуро Курепа коме су нападачи одузели два милиона динара. Курепа је убрзо након напада преминуо од задобијених повреда.⁶⁹

Услед велике инфлације и монетарног слома крајем 1993. године Србија је била преплављена људима који су илегално мењали новац на улицама. Неки од њих су зарадили енормне своте новца, јер су били у спрези са криминалним и полицијским структурама, док је већина грађана била принуђена да тада безвредни динар мења на улицама јер су банке и мењачнице у државном и приватном власништву због недостатка капитала престале да обављају мењачке послове. Како је овај начин вршења новчаних трансакција наносио велику финансијску штету држави, у Србији су у јесен 1993. године предузете обимне акције полиције које су имале за циљ да склоне са улице људе који илегално мењају новац.⁷⁰ Српска полиција је ишла толико далеко у овим акцијама да је на терен слала полицајце у цивилу који су се бавили препродајом девиза, и који су касније учествовали у хапшењима илегалних препродаваца новца. И поред покушаја да се спречи илегална размена новца на

⁶⁷ Dragan Todorović, „U rovu za pomoć“, *Vreme*, 13. decembar 1993, 27.

⁶⁸ На појаву великог броја пољокрадица утицала је и чињеница да су казне за овакве прекршаје биле много мање од вредности украдених пољопривредних производа. Земљорадници разочарани овом чињеницом и инертношћу полиције често су прибегавали самоорганизовању и кажњавању крадљиваца. Тако су мештани једног војвођанског села ухваћене пољокрадице обнажили и довели их пред разјарену масу мештана која је крадљивце осветољубиво вређала и плувала (Radovan Balać, „Krompir bez zaštite“, *Vreme*, 13 septembar 1993, 21).

⁶⁹ Nepotpisani članak, „Manijak“, *Vreme*, 8. novembar 1993, 24.

⁷⁰ Током извођења акција хапшења препродаваца девиза на улицама Београда, неретко су хапшени и сами грађани који су размењивали новац. Тако је у октобру 1993. године један асистен Филозофског факултета у Београду ухваћен у препродаји новца од стране полиције, када му је од стране полицијских службеника нелегално одузето десет немачких марака (Nepotpisani članak, „D’vize, d’vize...“, *Vreme*, 11. oktobar 1993, 26).

улицама, ове акције полиције нису уродиле плодом и због тога што је део заплењеног новца завршавао поново у нелегалном промету што је додатно поспешивало хиперинфлацију и што је део полицијских службеника учествовао у сличним криминалним акцијама попут пљачке трезора „Југоскандик банке“ 1993. године.

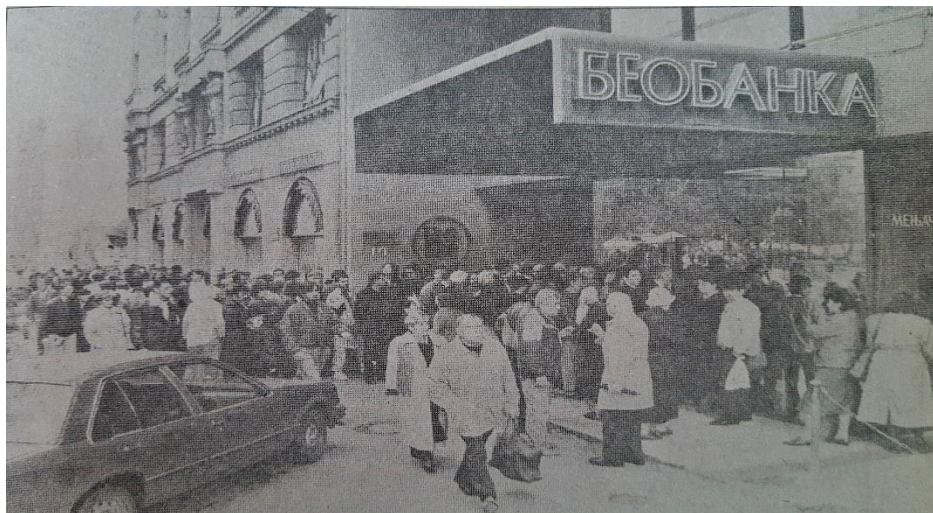
Услед нестабилности монете и потребе грађана да штедњом у својој суморној садашњости осигурају нормалнију будућност појавио се велики број банака и штедионица које су се грађанима представљале као сигурно стециште за њихов новац. Ове банке, било оне у приватном или државном власништву, већ 1993. године у жеку кризе пирамидалне штедње започеле су стечајне поступке. Међутим, већина банака са својим челним људима који су имали своје везе са врхом власти у Србији и криминалним структурама је пре финансијског краха изнела новац својих штедиша из земље. Један део банака основан је са очитим циљем да се од грађана отуђи новац који би касније био пребачен на рачуне у иностранству. Ове банке од којих неке нису пословале дуже од пар месеци нису биле у стању да својим штедишама које су штеделе у страним валутама да исплате готовину, док је динарским штедишама инфлација „појела“ штедњу. Велики број разочараних и преварених људи био је у очају спреман да на различите начине подигне свој новац из банака. Због страха од одмазде својих клијената државна „Југобанка“ је у својим пословницама појачала обезбеђење тако што је на једног запосленог службеника банке долазио један припадник обезбеђења. Као многи људи у безизлазној ситуацији и беспарици нашао се и девизни штедиша Градимир Бакић из Крагујевца који је уштеђевину стечену у рудницима Западне Вирџиније у којима је оболео од туберкулозе оставио у „Југобанци“. У немогућности да подигне свој новац у „Југобанци“ отишао је код гувернера НБЈ да затражи помоћ за остварење својих права. На улазу у зграду НБЈ дочекао га је вод стражара када му је препоручено да се обрати Црвеном крсту за помоћ.⁷¹ Разочаране штедише често су се оглашавале у дневним новинама где је нуђена штедња на продају.⁷² Многе штедише које су тужиле банке у којима су оставили свој новац добиле су пресуде на суду у своју корист, али већина судских пресуда није извршена због чега су штедише и даље остајале без свог новца. Један од оних који и поред судске пресуде није могао да поврати својих 100.000 швајцарских франака био је и пензионер Божидар Савковић који је претио јавним

⁷¹ U. Komlenović, „Na svoju nesreću rođen sam u Srbiji“, *Vreme*, 8. novembar 1993, 32-33.

⁷² Видети огласне табле у: *Политика*, 2. октобар 1993, 3. октобар 1993.

самоспаљивањем „јер га је *Дафимент* банка обманула и опљачкала у пљачци столећа коју су организовале власти Србије уз помоћ криминалаца које је та иста власт легализовала“.⁷³

Санкције су нагло погодиле филмску индустрију због чега је снимљен рекордно низак број домаћих филмова, отказивани су филмски фестивали, а већина биоскопа је готово престала са радом јер нису имали довољно средстава за откуп права на приказивање иностраних филмова. Због тога је у Србији дошло до процвата тзв. пиратерије, где су поједине приватне телевизијске станице приказивале пиратске верзије најновијих страних филмских остварења. Приказивање филмова који су преснимавани на касете са сателитског програма наносило је огромне новчане губитке филмским кућама и дистрибутерима у Србији. Неовлашћеним приказивањем филмова бавиле су се скоро све телевизијске станице у Србији на челу са државном телевизијом, а у целом том процесу предњачиле су телевизије „Политика“ и „Палма“ које су биле блиске тадашњем режиму. Тадашњи директор телевизије „Политика“ Александар Тијанић тврдио је да се док неовлашћено приказује филмове на својој телевизији “осећа као Робин Худ који отима од богатих и даје сиромашнима.“⁷⁴

Редови испред „Беобанке“ – Београд, октобар 1993. године

⁷³ Б. Думић, „Штедиша најавио – самоспаљивање“, *Политика*, 2. новембар 1993, 15.

⁷⁴ Miroslav Galonja, „Отимаћи иностраних филмова“, *Vreme*, 20. septembar 1993, 53-55; Nepotpisani članak, „Robin Hud na sudu“, *Vreme*, 11. oktobar 1993, 4.

Свакодневни живот у градским срединама у условима санкција

Убрзана урбанизација Србије у деценијама пре почетка ратова на југословенском простору утицала је на стварање посебног начина живота и привређивања у градовима који је условима санкција био озбиљно угрожен и поремећен. Већина индикатора који су указивали на негативне последице санкција показивали су да су те последице биле много израженије и теже у градским срединама. Овакве негативне тенденције у животу грађана из градских подручја широм Србије посебно су биле уочљиве у јесен и зиму 1993. године када су се појавили озбиљни недостаци хране, горива и огрева.

Одредбе санкција које су се односиле на увоз нафте, а које су додатно пооштрене поморском блокадом и забраном пловидбе танкера у југословенским водама Јадранског мора и на Дунаву, утицале су на потпуни крах саобраћаја у Београду. Недостатком горива посебно је било погођено Градско саобраћајно предузеће (ГСП) које је ради одржавања неопходног минимума градског саобраћаја у Београду добијало донације од српске владе у виду бензина.⁷⁵ Смањење броја возила ГСП на улицама Београда утицало је на то да велики број грађана километрима пешачи до својих одредишта, док су се неки грађани довијали на разне маштовите начине како би се превезли попут путника из Миријева који су по мразу сатима чекали аутобус да би за превоз замолили полицајце који су их до центра града превезли у полицијском комбију тзв. „марици“.⁷⁶ Незадовољство путника због отказивања или кашњења градског превоза често је искаљивано на возачима од којих су неки задобијали и теже физичке повреде. На мети незадовољних путника били су и аутобуси као када су гневни путници због отказивања поласка демолирали три аутобуса предузећа „Ласта“.⁷⁷

⁷⁵ Nepotpisani članak, „Brza vožnja i musaka“, *Vreme*, 18. oktobar 1993, 9.

⁷⁶ Nepotpisani članak, „Prevoz“, *Vreme*, 22. novembar 1993, 23.

⁷⁷ Љ. Рабреновић, М. Ж. Лазић, „Туче и псовке у аутобусима“, *Политика*, 1. октобар 1993, 19.

Тадашња градска власт на челу са градоначелником Небојшом Човићем оптуживала је опозицију да „намерно руши систем саобраћаја у Београду“ и тиме изазива нервозу међу људима. Док је број возила градског превоза био све ређи, дотле је број путника који су могли да приуште возњу таксијем био јако мали. Такси услуге користили су претежно малобројни странци, углавном студенти из Грчке, и нова класа богаташа. Возња се због инфлације и монетарне кризе све мање наплаћивала на основу таксиметра, а знатно чешће на основу договора путника и таксиста.⁷⁸ Велики проблем у градовима представљао је недостатак грејања у току зимских дана због чега је повећана недозвољена сеча дрва и продаја електричних „кварцних“ пећи. Забринуте грађани Вршца су пред зиму 1993. године упутили писмо светској јавности у којој су упозорили да без грејања може да остане 60.000 становника тог града, 1.500 пацијената неуропсихијатријске болнице и фабрика лекова и медицинске опреме „Хемофарм“ која је једина у Србији производила инфузионе растворе и растворе за хемодијализу.⁷⁹

Улице већих градова у Србији 1993. године биле су преплављене препродавцима разне робе и девиза, док су на њима у исто време вођени обрачуни криминалног подземља који су односили велики број људских живота. У Београду је Булевар Револуције претворен у својеврстну пијацу на отвореном где је дуж целог булевара на плочницима и аутомобилима продавана роба, на Зеленом Венцу робу су препродавали држављани Русије и Украјине, док је Француска улица добила статус „улице девиза“ због великог броја препродаваца новца који су се у тој улици бавили овом нелегалном активношћу. На улицама су често завршавале фалсиковане и крадене стране валуте, као када је на улицама Новог Сада заплењена тест новчаница од 5.000 белгијских франака украдена из белгијске државне штампарије новца. Градови који су се налазили уз границу били су преплављени робом која је била углавном кријумчарена. Централна улица у Шапцу била је претворена у једну велику неуређену пијацу која је „наликовала блискоисточним базарима“. Поред кријумчарене робе на тзв. „бувљацима“ продаване су и личне ствари попут личног ордења једног старца из Крагујевца који је ордење продавао „јер је то само сећање, а он са непокретном супругом мора да преживи оно што им је преостало.“⁸⁰ Редови испред продавница, пекара, пошта и банака

⁷⁸ Љ. Максимовић, „Вожња таксијем „по договору“, *Политика*, 14 септембар 1993, 16.

⁷⁹ Б. Микша, „Вршчани моле дозволу за увоз гаса“, *Политика*, 7. септембар 1993, 12.

⁸⁰ Ђ. Врањешевевић, „На бувљаку и ордење“, *Политика*, 18. септембар 1993, 13.

представљали су свакодневницу у којој су се стапале различите људске судбине. У тим редовима у којима је често долазило до свађа, вређања, физичких обрачуна и убистава грађани су покушавали да дођу до основних животних намирница као што су уље, брашно, млеко и хлеб.⁸¹ Велике редове за цигарете на Зеленом Венцу контролисала је полиција. Крајем новембра 1993. године у редовима дневно је чекало 30.000 Београђана, а у Лозници и Бањи Ковиљачи људи су дневно пешачили 12 километара како би купили хлеб. Роба која се није могла пронаћи у продавницама могла се наћи на огласним страницама „Политике“ где су појединци нудили на продају производе попут хлеба, шећера, уља, брашна итд.⁸²

У градовима је живео велики број избеглица који су дошли са југословенских простора и који нису имали ни основне услове за живот у градским срединама. Они су често остајали без својих личних докумената због чега нису могли да напусте Србију, а нису ни могли да остваре нека основна права у Србији попут здравствене и социјалне заштите. Помоћ која је долазила из иностранства за избеглице често је преусмеравана за помоћ становништву Србије како би се смањиле социјалне тензије или је понекад као у Шапцу хуманитарна помоћ намењена избеглицама завршавала у изложима бутика и продавница.⁸³ Сличан случај догодио се и у Лозници где је утврђено да је локални Црвени крст ненаменски трошио и отуђивао помоћ добијену од међународних хуманитарних организација због чега су те организације запечатиле магацине и бензинску пумпу коју је користио Црвени крст. Нагло осиромашење грађана и велики број избеглица у градовима исцрпели су све капацитете социјалних служби и хуманитарних организација које су само у Београду морале да брину о најмање 10.000 породица које су примале социјалну помоћ и о 182.547 регистрованих избеглица.

Санкције и изолација паралисале су културни живот у главном граду СРЈ који је у деценијама пре избијања ратова на југословенском простору представљао својеврсни културни центар Балкана. Значајни интернационални културни догађаји који су се

⁸¹ У јесен 1993. године у реду за брашно у Београду претучена је глумица Надежда Нађа Булатовић од стране полицијског инспектора и четворице полицајаца који су на њен позив дошли до једне радње где је шеф радње одбио да прода тек пристигло брашно грађанима који су чекали у реду (U. Komlenović, „Glumica zbog koje se ljulja vlada“, *Vreme*, 18 oktobar 1993, 17-18).

⁸² Видети огласне стране у: *Политика*, 26. септембар 1993, *Политика*, 29. септембар 1993, *Политика*, 2. октобар 1993.

⁸³ Dragan Todorović, „Grad na ulici“, *Vreme*, 22. novembar 1993, 32-33.

одржавали у Београду су услед забрана путовања и недостатка новца отказивани или одржавани у многим мање обиму него претходних година. Међународни сајам књига готово да је одржан без страних излагача јер је једини страни излагач била издавачка кућа „L’age d’home“ у власништву српског писца Владимира Димитријевића која је објављивала дела српске књижевности, док излагачи из Македоније нису дошли јер им је македонска влада забранила одлазак у Србију. Због дневног раста цена и инфлације, цене књига на сајму су изражаване у бодовима које су посетиоци у виду купона набављали куповином на благајнама сајма.⁸⁴ Услед недостатка финансијски средстава и развијене пиратерије Међународни филмски фестивал – ФЕСТ није први пут одржан у дотадашњој историји, те је 1993. године одржана манифестација „Успомена на ФЕСТ“ када су приказиване бесплатне пројекције филмова са претходних издања овог фестивала.⁸⁵ Већина позоришта у Београду привремено је обустављала свој рад због недостатка грејања, које је изазивало велике проблеме тако да су гледаоци у једном позоришту од паре која је услед зиме излазила из уста глумаца имали утисак да глумци пуше на сцени. Услед осиромашења становништва угоститељски објекти су имали осетан пад посећености, због чега су у Лозници власти донеле одлуку о ограничавању њиховог рада до десет часова увече што је представљало параван за кријумчарење по лозничким улицама у правцу РС. У Београду су због сталног раста цена угоститељски објекти углавном били празни, те су конобари усвојили праксу да прво скрену пажњу гостима на ценовник који се мењао из сата у сат. Током највећих дневних пораста инфлације цена литра пива у ресторану „Руски цар“ пре подне је износила 600.000.000 динара, а послеподне 1.500.000.000.⁸⁶ Изненађујући је податак да је и поред изолованости од спољног света у Београду за време санкција било отворено четрнаест цез клубова, много више него што их је било у већим европским градовима.⁸⁷

⁸⁴ Најкупља књига београдског сајма књига, *Историја српског народа* од десет томова у издању „Српске књижевне задруге“ вредела је хиљаду немачких марака, а најјефтинија књига сајма, *Датум за историју: 28 март 1989* Борисава Јовића куповала се за сто динара (Sonja Ćirić, „Iluzije i stvarnost“, *Vreme*, 1. novembar 1993, 46-47).

⁸⁵ Nepotpisani članak, „Nema festa“, *Vreme*, 13. decembar 1993, 4.

⁸⁶ А. Апостоловски, „Ошамућени боџи“, *Политика*, 17. септембар 1993, 19.

⁸⁷ Видети нпр.: Dušan Gojkov, „Let’s jazz around!“, *Vreme*, 4. oktobar 1993, 52.

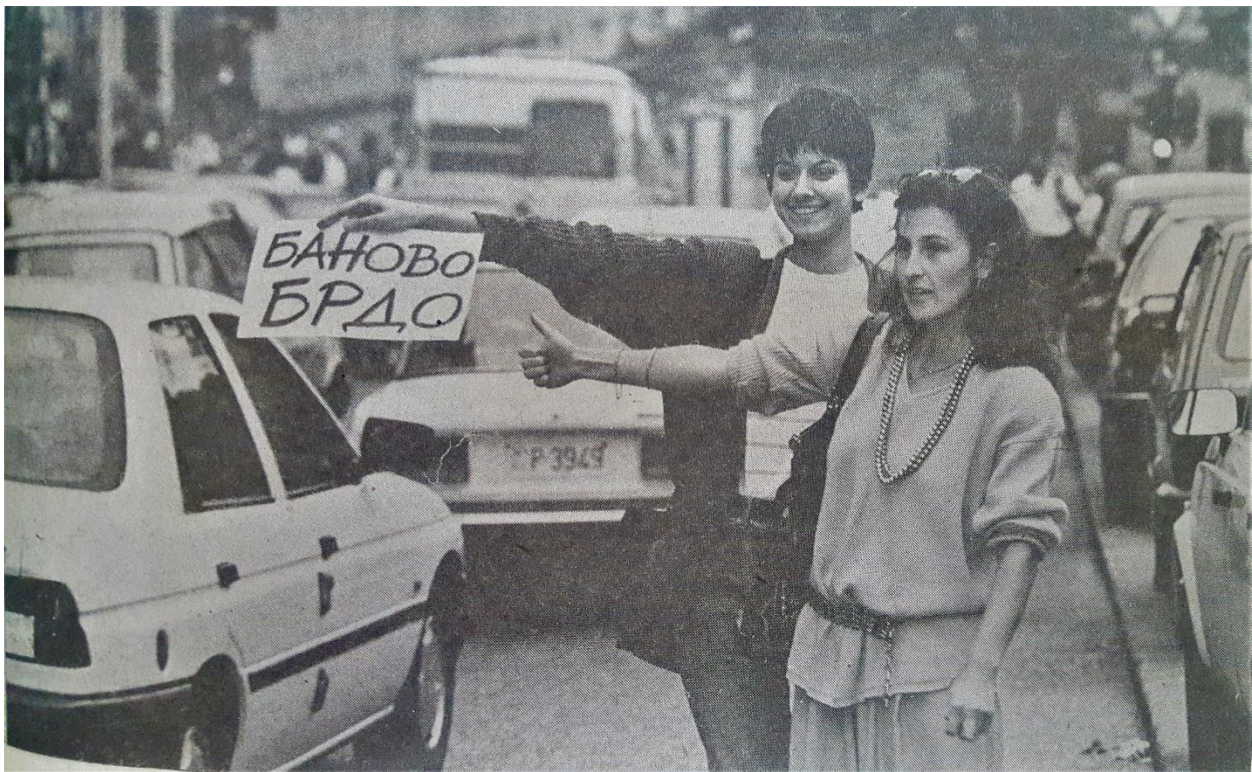
Детињство и одрастање под санкцијама

Услови живота под међународним санкцијама утицали су на одрастање деце и адолесцената у ванредним условима који су по много чему били потпуно различити од услова одрастања њихових вршњака широм света у истом периоду. Последице које су се одражавале на свакодневни живот одраслог становништва Србије у неким специфичним случајевима негативније су се афектовале на млађу популацију. Недостатак хране и лекова угрозио је здравље и живот осетљивих група деце и младих. На адолесценте који у свом развоју теже упознавању других људи, припадности групи, креативном испољавању кроз разне видове друштвеног живота, поједине одредбе санкција које су се односиле на забрану путовања и на културно-спортски ембарго имале су негативан утицај на њихов развој.

Време у коме су млади одрастали 1993. године описивано је као време економске, политичке и моралне кризе у Србији. Услед таквих поремећаја долазило је до одбацивања старих норми понашања и стандардних културних образаца. Свакодневни живот у Србији утицао је на то да један део деце буде занемарен од стране својих родитеља чија се улога све више сводила на обезбеђивање минимума неопходног за опстанак породице, док су породични домови претворени у магацине за намирнице. Свеопшта политизација друштва утицала је на недостатак толеранције међу младима, док су санкције продубљивале социјалне разлике међу најмлађом популацијом. Школовање деце у Србији 1993. године вршено је у нередовним условима, јер један број школа није радио због недостатка грејања у учионицама, док један број деце, превасходно из избегличке популације, није имао основне услове за похађање наставе услед недостатка хране, одеће, обуће и уџбеника. У већини предшколских и школских установа прекинута је исхрана деце као у предшколским установама у Пожаревцу где је због тога што је 1.500 деце два месеца било без оброка започета акција прикупљања помоћи за исхрану деце.⁸⁸ Нека деца су била принуђена да напусте школовање и да се бави разним активностима, попут деце у Шапцу која су продавала кријумчарене цигарете.

⁸⁸ З. Симић, „Два месеца без меса у оброку“, *Политика*, 17. септембар 1993, 15.

Деци је због санкција највише недостајало то што нису могли да путују ван Србије и што родитељи нису могли да им приуште оно што су желели. Срђан Ристић ученик седмог разреда основне школе „Дринка Павловић“ веровао је уколико би се укинуле санкције да би његови родитељи „другачије реаговали када би поменуо да му се једу слаткиши“. Многа деца су доживљавала сличне изазове и проблеме попут старијих као Марко Мењић ученик петог разреда основне школе „Краљ Петар Први“ којег је „највише нервирало што нема млека и хлеба“ и што је „морао рано да устане и стоји у редовима“. Млађа популација често је делила исте бриге са старијима као Марко Јовић из Београда који је „најружнијим сматрао то што његова мајка страхује да ли ће наћи лекове за њега ако се разболи“.⁸⁹ Одбаченост и заборављеност били су једни од најдоминантнијих осећаја међу младима тог доба које је осећала и матурачкиња Прве београдске гимназије Валентина Тодоровић када се у свом писму пријатељу из Јапана упитала: „Да ли ће нас се неко сетити или ћемо заувек остати ту, далеко од сунца, заробљени празним самопослугама и вечним, бесциљним чекањем?“⁹⁰

Алтернативни начини превоза у Београду – септембар 1993. године

⁸⁹ М.Д. Д.З. В.Д., “Далеко је Мики Маус“, *Политика*, 25 септембар 1993, 19.

⁹⁰ Непотписани чланак, “Не желим да чекам“, *Политика*, 13. децембар 1993, 19.

Закључак

Овај рад са својим освртом на писање дневног листа „Политика“ и недељника „Време“ у периоду од септембра до краја 1993. године требао је да одговорни на основно питање постављено у раду: У којој мери и на који начин су санкције утицале на Србију и њено друштво? До одговора на ово питање, са већом или мањом дозом успешности, дошли смо анализирајући дневну штампу и периодичку и релевантну и доступну историјску литературу. Питање санкција и њихових ефеката по обиму и значају недвосмислено је представљало једну од централних тема у писању домаће штампе 1993. године. Економска пропаст која се погубно манифестовала на живот свих становника Србије проузроковала је критички став у писању српске штампе о санкцијама, њеним ефектима и онима који су их спроводили. Негативне последице санкција изазвале су фундаментални потрес у српском друштву који је довео до осиромашења становништва, криминализације друштва, економских миграција и слома економског система. Прокламовани циљеви санкција уместо смањења патњи становништва у Хрватској и Босни и Херцеговини довели су до тога да исте или сличне патње доживљавају становници Србије применом ненасилних метода кажњавања од стране међународне заједнице.

Часопис „Време“ које је посвећивало велику пажњу ефектима међународних санкција није допустило да се у својим анализама држи монолитности и тадашњих свеопштих ставова о намерној изолацији и интернационалној уроти против Србије. Негативне последице санкција нису биле проузроковане само поступцима међународног фактора, већ и погрешном економском политиком која је у Србији вођена и пре увођења санкција. Сличне закључке у својим чланцима и извештајима доносили су и новинари „Политике“ и поред статуса прорезимског листа којим је овај дневни лист био обележен. Србија до данашњих дана није успела да се избори са последицама санкција и негативних тенденција које су оне проузроковале у српској економији и друштву што је резултат дубоког неразумевања процеса који су се на простору југоисточне Европе одиграли на крају XX века. Стога нам остаје нада да ће будућа историјска истраживања поставити значајна полазишта како би

овај важан сегмент модерне српске историје добио одговарајуће место у историји и како би будуће генерације могле да валоризују резултате тих истраживања.

Списак скраћеница

БиХ – Босна и Херцеговина

ВЈ – Војска Југославије

ГСП – Градско саобраћајно предузеће

ЕЕЗ – Европска економска заједница

ЈАТ - Југословенски аеротранспорт

ЈНА - Југословенска народна армија

НБЈ - Народна Банка Југославије

НИС - Нафтна индустрија Србије

РС – Република Српска

РСК – Република Српска Крајина

САД – Сједињене Америчке Државе

СБ ОУН - Савет безбедности Уједињених нација

СР БиХ – Социјалистичка Република Босна и Херцеговина

СРЈ - Савезна Република Југославија

СР Србија - Социјалистичка Република Србија

СР Хрватска – Социјалистичка Република Хрватска

СР Црна Гора – Социјалистичка Република Црна Гора

СФРЈ - Социјалистичка Федеративна Република Југославија

УН – Уједињене нације

Извори и литература

Штампа и периодика

- *Политика*

- *Време*

Монографије и синтезе

- Avramović, Dragoslav i Negoslav P. Ostojić. *The impact of sanctions on the economy and society of the Federal Republic of Yugoslavia in an international perspective*. Belgrade: European center for peace and development University for peace est. by the United Nations, 2016.

- Đukić, Petar. *Iskušenja ekonomske politike: hronologija života pod sankcijama*. Beograd: Poslovni sistem Grmeč AD – Privredni pregled, 1995.

- Kaličanin, Predrag, ur. *Zdravlje pod sankcijama*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje, 1994.

- Lazić, Mladen. *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić, 1994.

- Lazić, Mladen, prir. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić, 2000.

- Lazić, Mladen, prir. *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90ih*. Beograd: Filip Višnjić, 1994.

- Prokopijević, Miroslav i Jovan Teokarević, prir. *Ekonomske sankcije UN: uporedna analiza i slučaj Jugoslavije*. Beograd: Institut za evropske studije, 1998.

- Cvejić, Slobodan. *Socijalna ekonomija: pojam i praksa u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa, 2016.

Чланци, расправе и поглавља у зборницима

- Благојевић, Марина. „Социолошки аспекти санкција“. У: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*. Уредник Коста Михаиловић, 147-154. Београд: Српска академија наука и уметности, 1994.
- Гречић, Владимир. „Убрзани одлив стручњака као последица санкција“. У: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*. Уредник Коста Михаиловић, 135-146. Београд: Српска академија наука и уметности, 1994.
- Јандрић, Миша. „Губици у СР Југославији настали уведеним санкцијама“. У: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*. Уредник Коста Михаиловић, 97-108. Београд: Српска академија наука и уметности, 1994.
- Кањух, Владимир. „Деловање санкција на здравље становништва сагледано кроз нове карактеристике обдукцијских налаза“. У: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*. Уредник Коста Михаиловић, 157-170. Београд: Српска академија наука и уметности, 1994.
- Ковач, Оскар. „Утицај санкција на функционисање и реформу привреде СР Југославије“. У: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*. Уредник Коста Михаиловић, 65-80. Београд: Српска академија наука и уметности, 1994.
- Hejsek, Jakub. „The impact of economic sanctions on civilians: case of the Federal Republic of Yugoslavia“, *The science for population protection*, br. 2/2012, 31-34.
- Шуловић, Војин и Живојин Бумбаширевић, „Утицај санкција на здравствено стање становништва Републике Србије“. У: *Санкције: узроци, легитимитет, легалитет и последице*. Уредник Коста Михаиловић, 171-180. Београд: Српска академија наука и уметности, 1994.